

В.Ф.Голубєв*

СІЛЬСЬКА ОБЩИНА (ГРОМАДА) XVI–XVIII ст. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті аналізується українська історіографія історії сільської громади періоду XVI–XVIII ст. Автор доходить висновку, що попри значний інтерес, який інститут громади викликає у дослідників соціально-економічної історії, культури, побуту українського народу та наявність певної кількості спеціальних праць цілісне дослідження громади як в межах України, так і по окремих історико-географічних регіонах (зокрема, Правобережжя, Лівобережжя та ін.), а також за видами феодального землеволодіння на сьогоднішній день ще є справою майбутнього.

У XVI–XVIII ст. сільська община (громада) на землях Великого князівства Литовського (ВКЛ) представляла собою доволі складний суспільно-господарський інститут, що виконував ряд функцій, основними серед яких були дві – організаційно-оборонна (для населення, що входило до її складу) і представницька (у стосунках общини із землевласником або державою).

Стосовно територій Білорусі й України термін «община» в історичних джерелах до кінця XVIII – початку XIX ст. не зафіксований, але в білоруській та українській історіографії він набув досить широкого поширення для позначення форми самоорганізації населення від первіснообщинного ладу до феодальної доби включно. Щодо періоду до початку XIII ст. термін «община» історики використовують нарівні з поняттями «мир», «вервь», «погост»¹. Терміном «община» у значенні «сільська громада» білоруські дослідники послуговуються при характеристиці відповідної структури на білоруських землях після їх включення до складу Російської імперії, як синонімом російського поняття «община». Відтак вважаємо цілком можливим і науково обґрунтованим застосовувати його нарівні, а подеколи й замість ідентичного та поширеного в білоруських історичних джерелах другої половини XVII–XVIII ст. терміна «громада».

Як свідчать історичні джерела, поняття «громада» на позначення інституту селянського самоврядування в білоруських землях виникає не раніше першої половини XVII ст. (у документах XVI ст. не зустрічаємо жодного випадку використання терміна «громада» у значенні «община») і, найімовірніше, прийшло в білоруську мову з польської.

В історичних джерелах XVI–XVIII ст. для позначення територіальної общини на білоруських землях, в яку входило декілька сіл, об'єднаних, як правило, за ознакою належності тому або іншому землевласникові, широко вживався термін «волость». Територіальна, або волосна, община складалася з менших одиниць, сільських общин, що їх називали «весь», «село». Саме ці сільські общини й отримали пізніше назву «громада».

У XVI–XVIII ст. «двори», «дворища», «селища», «жеребки», «служби», які одночасно були одиницями оподаткування, здебільшого представляли собою господарства великих складних сімей, водночас будучи частиною сільських общин. У XVI–XVIII ст. вони ще не були общинами у розумінні суспільно-територіальних організацій.

* Голубєв Валентин Федорович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії НАН Білорусі (Мінськ, Республіка Білорусь).

E-mail: v_golubeu@mail.ru

** Переклад з російської – редакція «УІЖ».

Українська історіографія сільської общини* відрізняється від білоруської більшою репрезентативністю, наявністю відповідних праць, авторами яких є як представники дорадянської науки, так і історики Української РСР та дослідники історії селянства періоду незалежності України. Проте необхідно відзначити, що в Україні досі не створено цілісного, комплексного дослідження общини у всіх видах феодального землеволодіння впродовж XVI–XVIII ст. (у Білорусі така книга вже з'явилася²). Вочевидь підготовка узагальнюючої праці з історії сільської общини (групади) в Україні ускладнюється тим, що умови для розвитку цього соціально-економічного інституту у Правобережній і Лівобережній Україні впродовж даного часу були неоднаковими, відтак необхідно розглядати і зіставляти принаймні два варіанти розвитку общини на українських землях.

Відзначимо, що більшість істориків і юристів, представників київської школи, які займалися проблематикою Великого князівства Литовського, зазвичай писали про общину не лише українського, але і білоруського селянства. У своїх студіях вони виокремлювали територію Литви, але не завжди робили розмежування між білоруськими та українськими землями.

Першими дослідженнями селянської общини на території ВКЛ відзначилися представники саме київської школи, що її заснував професор юридичного факультету Київського університету М.Д.Іванишев, який і став автором однієї з перших праць з історії общини у «Південно-Західній Росії». В.І.Пічета у своїй студії із джерелознавства та історіографії, у розділі «Українська історіографія», саме М.Д.Іванишева назвав дослідником, який «зацікавився також копними судами, як віддзеркаленням того общинного начала, яке мало настільки велике значення в первинній історії слов'янства і яке не було задушене польським впливом»³.

Справді, однією з перших праць з історії общини на українських землях стала студія засновника київської школи М.Д.Іванишева «Про древні сільські общини в Південно-Західній Росії»⁴. Учений відзначав, що на території України відомі випадки, коли сільську общину складало населення одного села, яке до того ж могло належати різним власникам (наприклад, с.Богуринське Луцького повіту). Але найчастіше, за спостереженням дослідника, общини «об'єднували у собі декілька, від чотирьох до дев'яти, сусідніх селищ»⁵.

При дослідженні матеріалів про общинне судочинство М.Д.Іванишев, як професор юриспруденції, зосереджував увагу в першу чергу на юридичних моментах діяльності общини. Зокрема, він звернув увагу на те, що до Литовського статуту 1588 р. було внесене доручення підкоморіям призначати на ввірених їм територіях місця для проведення селянських судів (коп). На думку вченого, це було зроблено з метою «поширити сільські народні зібрання в Південно-Західній Русі і надати їм законної сили»⁶. Цілком можливо. Але, на наш погляд, це пояснювалося тим, що у другій половині XVI ст. у ВКЛ проходив процес кодифікації неписаного традиційного, або звичаєвого, права, що передбачало включення общинного судочинства до загальнодержавної судової системи.

Важко погодитися і з твердженням ученого, що статут 1588 р., «приймавши у свій склад постанови про копні суди, ... підтвердив існування древніх сільських общин у Південно-Західній Русі»⁷. Насправді копні суди не були судами лише сільських громад. Так, копи дійсно могли вирішувати будь-які спірні питання всередині конкретної сільської общини, але більшою мірою вони регулювали відносини населення певної території, на якій перебувало декілька общин, – нерідко це були відносини між окремими селами і навіть волостями. До того ж компетенція копних судів поширювалася не лише на селянство – інколи вони розглядали

* Останньою концептуальною працею з даної тематики, опублікованою в «УІЖ», була стаття А.О.Гурбика «Сільська громада в Україні XIV–XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм» (1997, №5) (прим. ред.).

справи, в яких відповідачами виступали жителі міст і містечок, а то і шляхтичі. Загалом М.Д.Іванишев уперше досить широко показав діяльність «копи» як слідчого, судового і компенсаційного інституту, попри те, що у назві його праці задеклароване вивчення саме «древніх сільських общин», а не общинного суду. М.Д.Іванишев підкреслював, що вже у XVI ст. община не мала повного права власності на свої землі⁸.

Але «справжнім засновником української історичної школи» В.І.Пічета все таки назвав В.Б.Антоновича⁹. С.І.Михальченко, аналізуючи методологію творчості та історичні погляди В.Б.Антоновича, відзначив великий вплив на його наукову діяльність ідей М.Д.Іванишева, що виявилось в оцінці ролі общини в історії¹⁰. В одній із найбільш ранніх праць В.Б.Антоновича («Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 р.»), в основі якої лежало припущення про безперервність існування общини в «Південній Русі», наголошувалося, що «основною рисою общинного порядку було визнання рівноправності всіх членів общини, вирішення всіх зовнішніх і внутрішніх питань спільно, через общинний приговор на зборах усіх членів або на віче, самоврядування або самосуд за допомогою тих же вічових приговорів»¹¹. В.Б.Антонович, розвиваючи висловлену М.Д.Іванишевим теорію постійного, із глибокої давнини існування у слов'ян общини, спробував створити власну концепцію історії Південної Русі, в основі якої лежала теорія походження козацтва від давньослов'янських общин¹².

М.Д.Іванишев та В.Б.Антонович стояли біля витоків не лише історіографії сільської громади – з їх іменами пов'язане дослідження общини і на території Білорусі, та й узагалі становлення української (і, до певної міри, білоруської) історіографії як науки.

Багато хто з представників київської школи (В.Б.Антонович, М.Ф.Владимирський-Буданов, Ф.І.Леонтович, М.В.Довнар-Запольський, І.О.Малиновський, О.С. і М.С. Грушевські, М.М.Ясинський та ін.), які у своїх працях писали і про білоруські землі, повною мірою може бути зарахованим як до української, так і до білоруської й російської історіографій (як за місцем, де вони працювали, так і за темою дослідження). Сучасний російський історіограф С.І.Михальченко навіть видав монографію з характерною назвою – «Київська школа в російській історіографії (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольський та їх учні)»¹³.

Одним із таких дослідників, який належить як українській, так і білоруській та російській історіографіям водночас, є М.В.Довнар-Запольський. Білорус за походженням, що працював у тому числі і в Білоруському державному університеті і студії якого з історії общини присвячені території Білорусі, М.В.Довнар-Запольський є одним із засновників білоруської національної історіографії¹⁴. Водночас ми повністю усвідомлюємо величезний вклад, зроблений М.В.Довнар-Запольським в українську та російську історіографії, про що переконливо свідчить його наукова біографія та бібліографічний показник праць¹⁵.

Після закінчення в 1894 р. історико-філологічного факультету Київського університету М.В.Довнар-Запольський жив у Москві, працюючи старшим помічником архіваріуса по Метриці Великого князівства Литовського в Московському архіві міністерства юстиції¹⁶. Уже восени 1895 р. учений почав готувати до видання дві збірки документів, виявлених їм у складі книг метрики¹⁷ – перша вийшла в 1897 р.¹⁸, а друга з'явилася 1899 р.¹⁹ Саме на основі цих матеріалів була підготовлена його магістерська дисертація «Державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах»²⁰, яку він захистив у Київському університеті і яка була досить високо оцінена науковою громадськістю²¹.

Перший варіант свого дослідження східнобілоруської общини під назвою «Західноруська сільська община у XVI ст.» М.В.Довнар-Запольський видав 1897 р. – одночасно у «Журналі міністерства народної освіти»²² та окремою відбиткою²³. Нам відома лише одна рецензія на цю публікацію – українського

історика І.Ю.Черкаського²⁴, згодом автора фундаментальної праці про копні суди в Білорусі й Україні²⁵. Рецензент відзначав, що у своїй невеликій статті, написаній на архівному матеріалі, який пізніше був опублікований під назвою «Акти Литовсько-руської держави», М.В.Довнар-Запольський «поставив багато питань і коли він за нестачею джерел не міг їх порішити зовсім, то дяка йому і за те, що він їх поставив і витичив дорогу для їх порішення»²⁶. Примітно, що І.Ю.Черкаський у цій позитивній рецензії звернув увагу на те, що М.В.Довнар-Запольський відзначив існування в історіографії двох поглядів на общину – професора М.Ф.Владимирського-Буданова (завідувача кафедри історії російського права Київського університету, який визнавав існування громади на «західно-руських землях») і доцента Московського університету М.К.Любавського (який пояснював «деякі з'явища ніби громадського життя простою сусідською і повинністю солідарністю»). Сам М.В.Довнар-Запольський, на думку рецензента, пристав до першої думки, але «запримічає, що він має на увазі волосну (окружну) громаду, а не сільську, бо різниця між селом і волостю виступає тільки з початку XVI віку, коли громада вже починає відмирати; з другого боку, волость в актах зустрічається частіш, ніж село»²⁷. Відзначимо, що наукові суперечки і, можливо, навіть деяке суперництво, змагання в питаннях дослідження історії ВКЛ між М.В.Довнар-Запольським та М.К.Любавським триватимуть і надалі.

Дійсно, М.В.Довнар-Запольський підтримував погляди М.Ф.Владимирського-Буданова, хоча ані один, ані другий не змогли навести реальних фактів розподілу чи переділу землі всередині общин. Попри це, у другому, доопрацьованому, варіанті свого дослідження про общину в білоруських подніпровських і подвинських волостях, яке вийшло під назвою «Західноруська волосна і сільська община» у складі «Нарисів з організації західноруського селянства у XVI ст.»²⁸, М.В.Довнар-Запольський продовжував стверджувати, що М.К.Любавський не визнавав існування общини в Білорусі, заперечуючи її право брати участь у переділі землі: «Професор М.К.Любавський узагалі дуже негативно ставиться до всякого роду проявів общинного життя у Західній Росії. Він абсолютно заперечує право сільських общин брати участь у роздачі вільних ділянок. Нічого й говорити, що професор М.К.Любавський не визнає поземельного зв'язку у волосній общині, вважаючи абсолютно суперечливим положення професора Буданова, за яким право приватної власності поєднується з общинним, оскільки саме общинне землеволодіння є «невловимою примарою»²⁹.

Водночас ознайомлення з текстом праці М.К.Любавського «Обласний поділ і місцеве управління Литовсько-руської держави до часу видання першого Литовського статуту»³⁰, на яку посилався М.В.Довнар-Запольський, свідчить, що М.К.Любавський дійсно критикував формально-юридичний підхід М.Ф.Владимирського-Буданова до деяких явищ соціально-економічного життя ВКЛ. Останній, як історик права, нерідко дозволяв собі вдаватися до досить вільних порівнянь, переносячи юридичні практики XIX ст. на реалії XVI ст. – приміром, міркування про те, що сільські землі колись перебували у розпорядженні всього села, яке потім ділило їх на дворища³¹. У цьому випадку, на наш погляд, простежується пряма аналогія з життям російського села після ухвалення маніфесту від 19 лютого 1861 р. Крім того, М.Ф.Владимирський-Буданов, стверджуючи про «права сільських общин» розподіляти землю в білоруському або українському селі XVI ст., не назвав жодного документа, який підтвердив би існування таких прав, і не навів жодного факту, що свідчив би про такі розподіли. З урахуванням цього М.К.Любавський просто не міг не відповісти М.В.Довнар-Запольському, тим більше, що вони займалися близькими питаннями соціально-економічного розвитку Великого князівства Литовського, посилаючись в основному на матеріали Метрики ВКЛ, причому кожен – здебільшого на виявлені та опрацьовані ним особисто.

Необхідно звернути увагу і на те, що в питанні походження общини й оцінки її ролі в історії Росії М.В.Довнар-Запольський поділяв позиції представників російської державної школи, які виступили з концепцією про «державне походження общини в Росії». Згідно з нею, історія общини як універсального інституту, що існував у всіх народів Європи, пройшла в Росії три основних етапи: перший – родова община, яка була зруйнована «на Русі» із приходом норманів; другий – власницька община, побудована на стосунках між феодалом і селянами, які вільно оселилися на його землях; третій – «з XV ст., коли російська держава в тяглових інтересах перетворила власницьку общину на державну, яка представляла союз людей, об'єднаних уже не на приватній основі, а на загальних зобов'язаннях щодо держави»³². Ця теорія розвитку російської общини, що сформувалася перед проведенням селянської реформи 1861 р., трималася не на наукових фактах, а радше на бажаннях її авторів, але послужила своєрідним обґрунтуванням можливості черговий раз прикріпити селян до общини, а саму общину зробити майже цілковито прикріпленим до держави інститутом.

Головною вадою студій М.В.Довнар-Запольського з історії сільської общини було те, що він, перебуваючи під впливом російської державної школи, і білоруську общину XVI ст. трактував не інститутом селянської самоорганізації і самоврядування, а створеною владою структурою. Тому-то, відзначаючи риси самостійності в діях громади у державних володіннях на сході Білорусі в XVI ст., які виявлялися в першу чергу у боротьбі сільських і волосних громад за свої права здебільшого шляхом апеляцій до верховної влади ВКЛ, і не знайшовши бажаного для нього керівництва общиною з боку держави, учений зробив помилковий висновок про те, що община тут у XVI ст. зникла. Прояви її реального існування – колективне відстоювання селянством загальних інтересів, діяльність громади, організована «знизу» селянами, а не «згори» владою – дослідник чомусь оцінив не як силу, а як слабкість общинних інститутів у Білорусі. Показово, що у вступі як до першого, так і до другого видання названої праці з історії общини у XVI ст. М.В.Довнар-Запольський відзначав, що він не просто вивчає цей інститут, а досліджує «його розпад»³³. Більше того, свою першу студію, присвячену общині, він закінчив словами, які свідчать про його впевненість у тому, що до кінця XVI ст. вона зникає: «Ці реформи (волочна поміра і пов'язані з нею заходи – В.Г.) довершили розклад общини, підготовлений попереднім життям. Насправді до кінця XVI ст. прояви общинного життя завмирають»³⁴.

Необхідно відзначити, що в остаточному варіанті дослідження общини М.В.Довнар-Запольський визнав безсумнівність самого факту «общинного самоврядування, і притому не створеного якимись спеціальними заходами уряду»³⁵. Проте висновки він зробив майже такі ж, як і в попередній праці, засновані на тому ж самому помилковому судженні про зникнення общини в результаті реформ: «Але історик застає общину в момент її агонії. Вона локалізувалася серед данників подніпровських і подвинських волостей, хоча ґрунтовні сліди її можна спостерігати і в тих жмудських та руських областях, які оточували власне Литву, частково навіть у самій Литві (в останніх місцевостях общинне життя досить помітне у приватновласницьких землях навіть у порівняно пізній час (друга половина XVI ст.)) і майже зникла на господарських землях. Це пояснюється тим, що у західних дворах було запроваджене управління на підставі устав»³⁶.

На згадані вади дослідження М.В.Довнар-Запольського звернув увагу і М.К.Любавський. У своїй ґрунтовній рецензії на «Нариси з організації західноруського селянства у XVI ст.» він не лише піддав критиці методику дослідження М.В.Довнар-Запольського, але й заявив, що «ставлячи своїм завданням відтворення старовинної західноруської общини, як історичної реальності відомого часу, автор піддався впливу поглядів, які панували в нашій історіографії в п'ятдесятих-шістдесятих роках XIX ст., але які на даний час уже не мають визнання в науці»³⁷.

М.К.Любавський доказово стверджував, що М.В.Довнар-Запольський помилявся і тоді, коли заявляв, що сільська община перестала існувати в Білорусі після проведення волочної поміри і пов'язаних із цим заходів.

У цей же час на «Нариси з організації західноруського селянства у XVI ст.» вийшла коротка рецензія відомого українського історика М.С.Грушевського³⁸. Автор, відзначивши, що книга М.В.Довнар-Запольського, хоч і під новою назвою, «дає не так багато», пояснив це тим, що її авторові було просто необхідно виступити з працею, що була запропонована Київському університетові як докторська дисертація, і яку він скомплював із двох своїх опублікованих раніше і певним чином доопрацьованих статей (перша – «Західноруська волосна і сільська община», друга – «Селянська реформа половини XVI ст.» – *В.Г.*). Багато зауважень М.С.Грушевського і М.К.Любавського майже збіглися, особливо про штучність об'єднання нарисів про аграрну реформу й общину під однією палітуркою. М.С.Грушевський відзначав, що автор, «переробляючи свою першу розвідку, очевидно, мусів старатися приладити її до другої, однак вони лучаться між собою слабо і роблять вражінне механічного сполучення, викликаного більш сторонніми мотивами, ніж змістом»³⁹. М.С.Грушевський висловив думку, що це сталося тому, що М.В. Довнар-Запольський у своїй другій статті «займається більше технікою ... тих реформ, які переводило правительство Великого князівства Литовського у середині XVI в., та дуже мало входить у питання, поставлені в першій розвідці – вплив тих реформ на селянські відносини, спеціально громадську організацію, організацію білоруського (в частині українського) селянства, якою займається в першій своїй статті»⁴⁰.

Позитивна рецензія на «Нариси з організації західноруського селянства у XVI ст.» вийшла за підписом декана історико-філологічного факультету Київського університету В.Б.Антоновича, що був науковим керівником М.В.Довнар-Запольського. Під цією рецензією стоїть також запис «згоден», який належить П.В.Голубовському⁴¹. У підготовленій за дорученням історико-філологічного факультету рецензії на книгу М.В.Довнар-Запольського, представлену їм на здобуття ступеня доктора російської історії, міститься такий висновок: «Деякі здобуті ним положення – як виділення сільської общини з волості, різниця між іноземним впливом на общини західної та східної половин русько-литовських земель, співвідношення реформ другої половини XVI ст. із майбутнім закріпаченням селян – усе це положення самостійні і є позитивним внеском у скарбницю науки»⁴². Привертає увагу те, як В.Б.Антонович розставив акценти щодо двох нарисів, з яких складається рецензована книга М.В.Довнар-Запольського: «Увесь твір п. Довнар-Запольського розпадається на дві половини: у першій він розглядає устрій і діяльність общин у першій половині XVI ст.; у другій – знищення общинного ладу реформами великого князя Сигізмунда-Авґуста другої половини того ж століття»⁴³. Таким чином, науковий керівник, сказати б, «згладив» зауваження до книги М.В.Довнар-Запольського, висловлені М.К.Любавським.

При дослідженні найрізноманітніших проблем історії Великого князівства Литовського на існування і діяльність общинної організації в білоруському та українському селі XVI ст. звертали увагу й інші вчені – представники київської історичної школи, зокрема Ф.І.Леонтович (у праці «Селянський двір у Литовсько-руській державі»⁴⁴) та М.Ф.Владимирський-Буданов (у студіях з історії селянського землеволодіння)⁴⁵.

М.Ф.Владимирський-Буданов, як прихильник російської історико-правової школи середини XIX – початку XX ст. й керівник кафедри історії російського права юридичного факультету Київського університету, писав про общину можливо навіть більше, ніж його колеги з київської історичної школи. Він займався питаннями селянського землеволодіння і землекористування, і тому не міг обійти увагою проблеми життєдіяльності великої складної сім'ї, історичного походження та функціонування таких соціально-господарських одиниць, як дворище,

жеребій, служба, сільська й волосна община. М.Ф.Владимирський-Буданов уважав, що «головна основа західноруської общини – общинне володіння землею». На його думки й саме на ці слова посилався у вступі до першої своєї книги про общину М.В.Довнар-Запольський⁴⁶.

М.Ф.Владимирський-Буданов не пішов слідом за представниками російської державної школи, які писали про штучне виникнення общини. Його праця «Форми селянського землеволодіння у Західній Росії XVI ст.» є ніби відповіддю на слов'янофільську концепцію Б.М.Чичеріна й частково І.Д.Беляєва з їх ідеєю про те, що первинна «вільна община», яка існувала серед населення староруських князівств, зникла сама собою ще у IX–XI ст., а нова «поземельна община» XIII–XIV ст. була створена вотчинною владою для забезпечення тяглового обкладання. У XVI–XVII ст. на зміну останній приходять «община державна», запроваджена як фіскальний орган для забезпечення збору податей і виконання державних повинностей⁴⁷. Водночас М.Ф.Владимирський-Буданов уважав, що погіршення становища селянства у ВКЛ було викликане не ходом розвитку феодальних відносин, а тим, що держава скасувала древні норми народного, традиційного права, запровадивши нові закони, так зване «німецьке право», яке «прийшло на західноруські землі з Польщі»⁴⁸. Історик писав, що «ми повинні визнати дворище явищем одвічним, побутовим, такою общинно-родовою формою, яка корениться в якнайглибшому ґрунті родинних і майнових основ суспільства. Але як на сільську общину Північної Русі, так і на дворище Західної можливі й інші погляди, а саме можна припустити штучне утворення дворощ з огляду на повинності цілі держави»⁴⁹. Навівши декілька прикладів з історичних джерел, учений зробив висновок: «Факти свідчать, що держава (і пани) користувалися для повинностей цілей готовими народними одиницями (але не створювали їх)»⁵⁰. М.Ф.Владимирський-Буданов уважав, що іншими древніми формами общини було село, яке могло складатися з декількох дворощ, і волость, до складу якої входило декілька сіл⁵¹.

Говорячи про українську історіографію сільської общини, не можна обійти увагою праці дослідників, методологічні підходи яких дещо відрізняються від їх колег – представників київської історичної школи. У першу чергу йдеться про І.В.Луцицького та О.Я.Єфименко.

Так, в останній чверті XIX ст., коли акцент у дослідженнях історії Російської імперії (у тому числі й у справі вивчення селянської общини) був перенесений із центру та півночі власне Росії на західні й південно-західні околиці імперії, вийшло декілька праць відомого представника російської позитивістської школи медієвістів – І.В.Луцицького, які присвячувалися волосній общині на Лівобережжі України у XVIII ст. та функціонуванню тут інституту сябринного землекористування⁵². Історик уважав, що сябринство було такою формою общини, яка виникла в результаті розпаду великої сім'ї на менші родинні групи, пов'язані між собою спільністю походження та кровною спорідненістю. За спостереженнями І.В.Луцицького, сябринні землі були розподілені на частини (паї) залежно від кількості сімей у селі. Водночас це була інша, відмінна від Росії, безпередільна форма общинного землекористування. На території Білорусі також відомі випадки сябринства, але сябр тут – це не родич, а здебільшого стороння людина, яка на певних умовах (зазвичай рівного розподілу результатів спільної роботи) укладала тимчасову угоду на сябринне (спільне, на рівних долях) господарювання. До речі, висновки І.В.Луцицького, наскільки нам відомо, не знайшли свого підтвердження у працях інших дослідників.

Більше того, опонентами І.В. Луцицького були Д.І. Багалій та О.Я. Єфименко⁵³, котрі, як відзначає А.О.Гурбик, заперечували існування громади на Лівобережжі. Зокрема, О.Я.Єфименко вважала, що в Україні, на відміну від Росії, з дольового сябринного села виросла не громада з переділами, а окремі поселення хутірського типу»⁵⁴.

Історик О.Я.Єфименко народилася на крайній півночі Росії, вийшла заміж за відомого етнографа Петра Єфименка та переїхала на південь, «де своє велике обдарування присвятила вивченню минулого українського народу»⁵⁵. Нам представляється дуже вдалою оцінка наукової діяльності дослідниці, зроблена В.І.Пічетой: «У своїй «Історії України» вона не стільки досліджує минуле народу, скільки неупереджено і водночас захоплююче, із великим художнім хистом розповідає про нього»⁵⁶.

О.Я.Єфименко писала, що українські й білоруські дворища були власністю великої сім'ї найближчих родичів⁵⁷ і відзначала, що «маса беззаперечних свідчень із XVI ст. підтверджує, що дворища, як і північні села, були власністю «роду-племени», тобто більш-менш широкої групи найближчих родичів, інакше кажучи – великої, або задружної, сім'ї»⁵⁸. Щоправда, реальних фактів, які могли б підтвердити дану думку, О.Я.Єфименко не навела. Дослідниця, перебуваючи під впливом російської державної школи, так і не змогла відкрито визнати очевидні факти існування в Україні «власної» общини, постійно силкуючись віднайти аналогії з Росією. Досить відомі також праці О.Я.Єфименко, присвячені селянському судочинству, у першу чергу характерові діяльності копних судів⁵⁹.

У 1886 р. невелику замітку про проведення наприкінці XVII ст. судово-слідчих дій громадою села Азарівки на Лівобережжі України опублікував у журналі «Киевская старина» Н.Бакай⁶⁰. Цікавий документ, на основі якого й був підготовлений допис, автор виявив серед матеріалів магістрату міста Стародуба. Н.Бакай навів факти, які свідчили про те, що громада не лише вела слідство та проводила допити, але при необхідності могла вдаватися до тортур («и Васко для виявлення злого мордерства печен на тортурах, по трикрати, з легкости распаленою шиною») та виносити рекомендаційну ухвалу для вищого суду («просили прилежно, абы с ними в одном селе не мешкал»)⁶¹. Цей матеріал органічно доповнює інформацію про копні суди, що міститься в «Актах Віленської археографічної комісії» та інших збірках джерел.

Глибоке дослідження діяльності копних судів на території Білорусі й України провів І.Ю.Черкаський, опублікувавши працю під промовистою назвою «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.»⁶². Автор проаналізував практично всі матеріали по копних судах, опубліковані в «Актах Віленської археографічної комісії» та інших археографічних виданнях, а витяги з цих документів рясно цитуються чи не на кожній сторінці його книги, майже повністю побудованій на матеріалах, що стосуються території Білорусі (утім, замість назви «Білорусь» історик уживає термін «Україна-Русь»). Праця І.Ю.Черкаського і до сьогоднішнього дня не втратила свого наукового значення, а що стосується деяких неточностей, то вони, очевидно, зумовлені певними перекосами політики українізації, яка проводилася у другій половині 1920-х рр., у час, коли й готувалося згадане дослідження. Зауважмо також, що навіть у назві відповідного структурного підрозділу Всеукраїнської академії наук щодо Білорусі вжито російське імперське визначення – Комісія для виучування історії *західноруського* та *українського* права.

Слід наголосити, що, на нашу думку, визначення копних судів як общинних (громадських) не зовсім повно відповідає вказаній в історичних джерелах сфері їх діяльності та компетенції, звужує її. Це, радше, суд міжобщинний, територіальний, своєрідний судово-слідчий інститут громадського співтовариства певної місцевості, який має дуже глибоке історичне коріння.

Багато хто з дослідників історії Великого князівства Литовського сам займався вивченням та виданням першоджерел, будуючи на них власні праці. Так, Ф.І.Леонтович, який підготував і видав два томи Метрики ВКЛ⁶³, студіював загальну історію великого князівства і видав декілька статей, присвячених теорії походження селянської общини, її функціонуванню на території України і

віддзеркаленню у законодавстві Київської Русі та ВКЛ⁶⁴. Будучи істориком права, головну увагу Ф.І.Леонтович звертав саме на юридичні основи діяльності громади і селянства, підкреслюючи, що община, втративши право власності на землю, переставала бути самостійною, а селяни, втрачаючи права на землю, опинялися в юридичній залежності від землевласника: «У сільському побуті все визначається перш за все тим та іншим характером відносин селян до землеволодіння. Допоки община була самостійним землевласником, доти за нею визнавалася автономія та повноправність окремих її членів. Втрата селянським населенням самостійних прав на землю у старі часи оберталася встановленням залежності юридичної»⁶⁵. Слід відзначити, що більшість студій Ф.І.Леонтовича, як, наприклад, про суть поняття «дворище», ґрунтуються на широкому фактичному матеріалі⁶⁶.

Не можна обійти увагою праці двох українських дослідників зі Львова, які у другій половині ХХ ст. досить глибоко вивчили питання історії сільської громади – Д.Л.Похилевича та В.Ф.Інкіна. Вивчаючи історію селянства Білорусі й Литви, Д.Л.Похилевич багато уваги приділив і проблемі сільської громади⁶⁷. Так, у статті, присвяченій її становищу у західних областях ВКЛ після аграрної реформи Сигізмунда-Авґуста, він спробував довести, у супереч думці В.І.Пічети й М.В.Довнар-Запольського, що община продовжувала існувати також і на сході та на заході Білорусі (Д.Л.Похилевич користувався джерелами, які здебільшого стосувалися білоруської території – В.Г.). Загалом праці історика досить доказові й аргументовані. Проте не з усіма висновками, яких дійшов Д.Л.Похилевич, можна погодитися. Так, не викликає заперечень його теза про те, що «за селянськими сільськими громадами в основному були збережені громадські землі тих угідь, переважно пасовиська, ліски, болота, якими вони користувались і до реформи, а часто просто ті ж самі, як іноді їм залишені і громадські орні землі»⁶⁸. Водночас твердження автора, що «основною селянською громадою замість колишньої волості стало війтівство»⁶⁹ навряд чи може бути прийнятним. До речі, ця теза у працях Д.Л.Похилевича про сільську громаду більше ніде не зустрічається.

У монографії, присвяченій історії селянства Білорусі і Литви у XVI–XVIII ст., у спеціальному параграфі під назвою «Сільська община», Д.Л.Похилевич висловив свої думки щодо її становища в Білорусі і Литві у другій половині XVII–XVIII ст., звернувши увагу на те, що громада тоді змогла зберегти свої землі загального користування, як зберегла і право відкритих полів та примусової сівозміни. Історик писав, що під час післявоєнних потрясінь державній скарбниці було вигідно передавати общинам право збирання і виплати контрибуцій та інших екстрених зборів. За його спостереженнями, у деяких випадках скарб навіть передавав общинам весь земельний фонд. Дослідник зробив висновок про те, що «на покриття общинних платежів або екстрених зборів общини за давнім звичаєм практикували розкладки або, як їх ще називали, «розмети» і «розруби». Ця форма фінансової діяльності була вповні легальною, постійною і навіть заохочувалася адміністрацією»⁷⁰. Важливі зауваження й висновки автора, на жаль, не підкріплені посиланнями на використані ним історичні джерела і, відтак, радше мають характер особистих міркувань Д.Л.Похилевича, а не наукового розгляду проблеми.

Із посиланням на деякі опубліковані джерела написана присвячена сільській общині глава монографії Д.Л.Похилевича «Селяни Білорусії і Литви у другій половині XVIII ст.»⁷¹. Тут автор здебільшого на підставі аналізу економічних інструкцій до інвентарів феодальних володінь зробив спробу розглянути склад общинної адміністрації. Посилаючись на використані ним документи, дослідник відзначає, що керівником сільської адміністрації був війт, який допомагав економі в його господарській діяльності й управлінні селянами. В окремих володіннях з'явилися нові посади сільської адміністрації – підвойські і лавники, а найнижчою вважався десятник – посада, яку Устава на волоки 1557 р. навіть не передбачала і, як уважав Д.Л.Похилевич, за уставою «лавник і десятник – одна

особа»⁷². Історик дійшов висновку, «що селянська община, хоча і під панською опікою, але проіснувала в Литві та Білорусії до занепаду феодального суспільства. Більше того, під його кінець вона навіть дещо пожвавилася. Неважко бачити, що у цей час в її діяльності вимальовувалися і нові риси, нові турботи, нові установи, такі, як каси, магазини, школи, лікарні тощо»⁷³.

Дослідженням різних сторін діяльності сільської громади в Галицькому Прикарпатті займався В.Ф.Інкін⁷⁴. Вивчаючи організацію внутрішнього життя общини у Самбірській волості, її судову систему і стосунки з владою, питання общинного землеволодіння, землекористування і т.д. історик дійшов висновку про наявність загальних тенденцій розвитку сільської общини в різних країнах Східної Європи.

В.Ф.Інкін досить критично поставився до концепції виникнення і функціонування сільської общини, що панувала в радянській історіографії. Автор твердив, що радянська історіографія, рятуючи марксистську концепцію общини (за якою первинною формою власності на землю була колективна, а не приватна), просто «намагалася всіма доступними засобами усунути очевидні суперечності між теоретичними висновками і нагромадженим фактичним матеріалом»⁷⁵. Учений відзначав, що певні суперечності склалися і з розподілом общин на передільні і безпередільні. Наявність перших повністю відповідала запозиченій К.Марксом і Ф.Енгельсом у російських народників ідеї про традицію зрівняльних переділів, що нібито споконвіку існувала у сільських общинах і повністю вписувалася в марксистську концепцію «аграрного комунізму». На думку В.Ф.Інкіна, «погляд на так звану поземельну (земельнопередільну) громаду як первісну форму середньовічного сільського ладу..., внесений у науку слов'янофільськими та народницькими авторами, ліг в основу марксистської общинної концепції в той час, коли сама община була ще мало вивчена і фактичного матеріалу бракувало для глобальних узагальнень. Позитивістська історіографія кінця XIX – початку XX ст. виходила з того ж народницького розуміння общини як зрівняльно-передільного землеволодіння»⁷⁶.

За В.Ф.Інкіним, критичне ставлення до марксистської общинної теорії посилювалося наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. Так, автор відзначав, що про помилковість обов'язкового ув'язування питання про існування общинної організації селянства з наявністю земельних переділів у другій половині XX ст. також писали деякі російські дослідники. Зокрема, А.Л.Шапіро твердив, що питання про генезис і характер староруської територіальної общини не можна об'єднувати з приватним питанням про переділи. На думку останнього, зрівняльні переділи були «прадавнім звичаєм у домашній общині – великій сім'ї», але для територіальної сільської общини це явище у XIV–XVI ст. не було типовим⁷⁷. В.Ф.Інкін заявив, що поділяє думку В.П.Данилова про те, що відсутність зрівняльних переділів свідчить не про відсутність общини, а про відсутність общинної тісноти⁷⁸.

Значну кількість студій з історії общини (громади) в Україні XIV–XVIII ст. опублікував А.О.Гурбик⁷⁹. Найбільш вагомим працею є його монографія «Еволюція соціально-територіальних спільнот у середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)», в якій досліджується сільська громада в Україні XIV–XVI ст.⁸⁰ Головну увагу автор звертає на виникнення і функціонування територіальної общини – волості в українському селі у вказаний період. Для цього він розглядає роль волості в політико-адміністративній структурі українських земель, у фінансовій системі держави, досліджує внутрішню еволюцію волості. Необхідно також відзначити, що праця містить досить вичерпний огляд історіографії з проблеми сільської громади на території України⁸¹.

У своїй монографії А.О.Гурбик простудіював проблему історії общини впродовж достатньо обмеженого періоду (особливо, якщо врахувати те, що письмові джерела, якими можна оперувати при дослідженні, з'явилися приблизно в остан-

ній чверті XV ст.), і дійшов висновку, що «у XIV–XVI ст. на більшій частині території України ... суть процесу еволюції сільської громади становив перехід від волосної її форми до громади окремого багатодвірного села, яка ставала основною формою територіальної громади»⁸². Автор розглянув внутрішній устрій громади у вказаний період, поземельні стосунки та її функції у фінансовій системі держави. А.О.Гурбик висловив свій погляд на дворища і сярбринні співтовариства: «Враховуючи той факт, що дворище було складним соціально-господарським комплексом, можна говорити про нього як про мікрокопію сільської громади, бо в досліджуваний період у ньому з'являються неродинні елементи»⁸³, а сярбринні співтовариства, «по-перше, ... виникали в результаті розпаду великосімейних господарств (дворищ), а, по-друге, шляхом домовленості окремих подимних господарств про спільний обробіток землі та використання угідь, які переходили у спільне володіння новоствореної сярбринної спілки. Створені таким чином громади сярбрин можна вважати одним з етапів еволюції сільської громади, своєрідною перехідною формою між дворищем – складовою частиною волосної форми територіальної громади, і громадою багатодвірного села, яке формувалося на його (дворища) основі»⁸⁴.

Матеріали по білоруських володіннях свідчать, що, навпаки, волосна форма громади зберігалася у всіх видах феодального землеволодіння аж до включення білоруських земель до складу Російської імперії. Причому це зовсім не заперечувало існування громад окремих сіл, які (громади) складовими частинами входили до складу волосної громади.

Таким чином, аналіз української історіографії історії общини у період феодалізму свідчить, що незважаючи на наявність певної кількості відповідних праць, на даний час узагальнююче дослідження історії цього соціального інституту як загалом по країні, так і по історико-географічних регіонах (Правобережна, Лівобережна Україна тощо), а також за видами феодального землеволодіння, відсутнє. Відзначаємо як важливий факт, що на громаду звертають увагу практично всі дослідники, які займаються питаннями соціально-економічної історії України, культури і побуту українського народу.

¹ Черепнин Л.В. Формирование крестьянства на Руси // История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – Т.1. – Москва, 1985. – С.325; Іоў А. Сельская абшчына і вёска // Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Мінск, 2000. – Т.1: Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. – С.261–268 та ін.

² Голубєв В.Ф. Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII ст. – Мінск, 2008. – 407с.

³ Пичета В.И. Введение в русскую историю (источники и историография). – Москва, 1923. – С.194.

⁴ Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – 72 с.

⁵ Там же. – С.3.

⁶ Там же. – С.27.

⁷ Там же.

⁸ Там же. – С.5.

⁹ Пичета В.И. Введение в русскую историю (источники и историография). – С.194.

¹⁰ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – Москва; Брянск, 1997. – С.59.

¹¹ Антонович В.Б. Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 г. – К., 1863. – С.П.

¹² Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – С.59–61.

¹³ Михальченко С.И. Указ. соч.

¹⁴ Ліс А. Доўнар-Запольскі Мітрафан Віктаравіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т.3. – Мінск, 1996. – С.272–273.

¹⁵ Матяш И. К вопросу о концепции научной биографии М.В.Довнар-Запольского // Чацвёрты міжнародны Доўнараўскія чытанні «Рэчыца ў часе і прасторы: 790 год зас-

навання горада». Рэчыца, 18–19 верасня 2003 г. – Ч.І. – Гомель, 2004. – С.5–17; Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: Бібліяграфічны паказальнік. – Мінск, 2007. – 168 с.

¹⁶ *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – С.88.

¹⁷ *Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – Москва, 1973. – С.240.

¹⁸ Документы Московского архива министерства юстиции. – Т.І. – Москва, 1897. – XXIII, 570 с.

¹⁹ Акты Литовско-русского государства, изданные М.Довнар-Запольским. – Вып.І. – Т.2: 1390–1529. – Москва, 1899. – XII, 258 с.

²⁰ *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.І. – К., 1901. – VIII, 807, СХП с.

²¹ *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – С.89.

²² *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке // Журнал министерства народного просвещения. – 1897. – №7. – С.73–128.

²³ *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке – Санкт-Петербург, 1897. – 56 с.

²⁴ *Черкаський І.* [Рец.]. М.Довнар-Запольский. «Западнорусская сельская община в XVI веке», ст.56 (відбітка з «ЖМНП», 1897, VII) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1899. – Т.XXIX. – Кн.ІІІ. – С.10–12.

²⁵ *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип. 4, 5. – К., 1928. – 714 с.

²⁶ *Черкаський І.* [Рец.]. М.Довнар-Запольский. «Западнорусская сельская община в XVI веке», ст.56 (відбітка з «ЖМНП», 1897, VII) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1899. – Т.XXIX. – Кн.ІІІ. – С.12.

²⁷ Там само. – С.10.

²⁸ *Довнар-Запольский М.В.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. – VI, 307 с.; VIII, 168 с.

²⁹ Там же. – С.8–9.

³⁰ *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – Москва, 1892. – 998 с.

³¹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. – К., 1892. – С.377.

³² *Лаптин П.Ф.* Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К., 1971. – С.10.

³³ *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке. – С.4; *Его же.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – С.V.

³⁴ *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке. – С.55–56.

³⁵ *Довнар-Запольский М.В.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – С.154.

³⁶ Там же.

³⁷ *Любавский М.К.* [Рец.]. М.Довнар-Запольский. «Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке», Киев, 1905. – Отзыв профессора М.К.Любавского. – Санкт-Петербург, 1907. – С.3–4.

³⁸ *Грушевський М.* [Рец.]. М.Довнар-Запольский. «Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке», Киев, 1905 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1906. – Т.70. – Кн.2. – С.200–201.

³⁹ Там само. – С.200.

⁴⁰ Там само. – С.200–201.

⁴¹ *Антонович В., Голубовский П.* Рецензия на соч. магистра Довнар-Запольского «Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке», представленное для приобретения степени доктора русской истории // Университетские известия. – 1906. – №3. – С.21–24.

⁴² Там же. – С.23–24.

⁴³ Там же. – С.21.

- ⁴⁴ *Леонтович Ф.И.* Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – Вып. I. – Санкт-Петербург, 1897. – 321 с.
- ⁴⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI века. – К., 1892 – 83 с.; *Его же.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века. – К., 1911. – 24 с.
- ⁴⁶ *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке. – С. 1.
- ⁴⁷ *Александров В.А.* Сельская община в России (XVII – начало XIX в.). – Москва, 1976. – С. 5.
- ⁴⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. – Санкт-Петербург, 1868. – 304 с.
- ⁴⁹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века. – С. 369.
- ⁵⁰ Там же. – С. 370.
- ⁵¹ Там же. – С. 375–386.
- ⁵² *Лучицкий И.В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. // *Отечественные записки.* – Санкт-Петербург, 1882. – № 11. – С. 92–116; *Его же.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. – Санкт-Петербург, 1889. – 33 с.
- ⁵³ *Багалей Д.И.* [Рец.] И. Лучицкий. «Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в.» // *Киевская старина.* – 1882. – № 2. – С. 409–415; *Его же.* Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII ст. // *Киевская старина.* – 1883. – № 12. – С. 560–592; *Ефименко А.Я.* Дворянское землевладение в Южной Руси // *Южная Русь.* – Санкт-Петербург, 1905. – С. 375–429.
- ⁵⁴ *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 4.
- ⁵⁵ *Пичета В.И.* Введение в русскую историю (источники и историография). – С. 198.
- ⁵⁶ Там же. – С. 199.
- ⁵⁷ *Ефименко А.Я.* История Украины и ее народа. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 37; *Её же.* Дворянское землевладение в Южной Руси. – С. 375–429.
- ⁵⁸ *Ефименко А.Я.* Дворянское землевладение в Южной Руси. – С. 382.
- ⁵⁹ *Ефименко А.Я.* Народный суд в Западной Руси // *Русская мысль.* – 1883. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 1–29; Кн. 9. – Отд. 3. – С. 21–40; *Её же.* Копные суды в Левобережной Украине // *Киевская старина.* – 1885. – № 10. – С. 189–202.
- ⁶⁰ *Бакай Н.* Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. // *Киевская старина.* – 1886. – Т. XVI. – С. 567–569.
- ⁶¹ Там же. – С. 569.
- ⁶² *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // *Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права.* – Вып. 4, 5. – К., 1928. – 714 с.
- ⁶³ *Акты Литовской метрики.* – Т. I. – Вып. I: 1413–1498 гг. / *Собраны Ф.И. Леонтовичем.* – Варшава, 1896. – 169 с.; *Акты Литовской метрики.* – Т. I. – Вып. II: 1499–1507 гг. – Варшава, 1897. – 200, LV с.
- ⁶⁴ *Леонтович Ф.И.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI ст. // *Киевские университетские известия.* – 1863. – № 10. – С. 1–48; № 11. – С. 1–40; *Его же.* О значении верви по Русской правде и по Литовскому статуту сравнительно с задругою юго-западных славян // *Журнал министерства народного просвещения.* – 1867. – Т. 134. – № 4. – С. 1–19; *Его же.* Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – Вып. I. – Санкт-Петербург, 1897. – 321 с.
- ⁶⁵ *Леонтович Ф.И.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI ст. – С. 4.
- ⁶⁶ *Леонтович Ф.И.* Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – С. 19–22.
- ⁶⁷ *Похилевич Д.Л.* Селянська громада в західних воєводствах Великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигізмунда-Августа // *Наукові записки Львівського державного університету ім. Івана Франка.* – Т. X: Серія історична. – Л., 1949. – Вип. 3. – С. 103–130; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. – Л., 1957. – 178 с.; *Его же.* Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. – Вильнюс, 1966. – 216 с.
- ⁶⁸ *Похилевич Д.Л.* Селянська громада в західних воєводствах Великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигізмунда-Августа. – С. 129.

- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. – С.162.
- ⁷¹ Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. – С.143–154.
- ⁷² Там же. – С.145.
- ⁷³ Там же. – С.154.
- ⁷⁴ Інкін В.Ф. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст.: Історичні нариси. – Л., 2004. – С.420; Його ж. Сільські суди німецького права в Галичині XVI–XVIII ст. // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип.20: З історії стародавності і середньовіччя. – Л., 1984. – С.34–40; Інкін В.Ф. Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье (опыт сравнительного изучения поземельных союзов): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Л., 1978. – 20 с.
- ⁷⁵ Інкін В.Ф. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст. – С.87–88.
- ⁷⁶ Там само. – С.87.
- ⁷⁷ Шапиро А.Л. Проблемы генезиса и характера русской общины в свете новых изысканий советских историков // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Вып. VI. – Вологда, 1976. – С.140.
- ⁷⁸ Інкін В.Ф. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст. – С.88.
- ⁷⁹ Гурбик А.О. Копні суди на Україні // Наука і суспільство. – 1990. – №7. – С.54–55; Його ж. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.57–70; Його ж. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.111–112; Гурбик А.А. Сельская община на Украине в XIV – 60-х годах XVI вв. (социально-экономический и правовой аспекты проблемы): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1991. – 11 с.; Гурбик А.О. Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.7. – Київ, 2007. – С.102–123.
- ⁸⁰ Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – 319 с.
- ⁸¹ Там само. – С.3–7.
- ⁸² Там само. – С.251.
- ⁸³ Там само. – С. 256.
- ⁸⁴ Там само. – С.257–258.

The article examines the history of Ukrainian historiography of rural communities days of feudalism. The author finds that despite the considerable interest that the Institute is the community of researchers in social and economic history, culture and life of the Ukrainian people and the availability of a number of special works as a coherent research community in Ukraine, as well as individual historic regions (particularly the Right Bank, Left Bank, etc.) as well as the types of feudal tenure to date there is still a matter of the future.